

ЮРИЙ РАДЧЕНКО

Шкаровский М.В.
Крест и свастика.
Нацистская Германия
и Православная Церковь. –
М.: Вече, 2007. – 512 с.
ISBN 978-5-9533-2083-2

Відносини християнських церков і нацистського режиму завжди привертали увагу дослідників¹. Проте мало дослідженою залишилася політика НСДАП щодо Православної Церкви як на території Старого райху (Німеччини у кордонах 1937 р.), так і на анексованих та окупованих територіях Європи. Але вихід рецензованої

праці дає можливість більш чітко з'ясувати стосунки нацистського режиму та Православної Церкви.

2007 р. у московському видавництві «Вече» вийшла друком праця доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Центрального державного архіву Санкт-Петербурга М.В. Шкаровського «Хрест та свастика. Нацистська Німеччина та Православна Церква». Монографія складається зі вступу, трьох розділів і висновків. У книзі вміщено також іменний словник з короткими біографічними даними релігійних і політичних діячів, чії імена згадуються в монографії.

¹ *Волошин Ю.В.* Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944). Дис... канд. іст. наук: 07.00. 01. – Полтава, 1997; *Корнилов А.А.* Преображение России. О православном возрождении на оккупированных территориях СССР (1941–1944). –

У вступі автор охарактеризував історіографію та джерельну базу дослідження. Ним опрацьована величезна кількість літератури, що друкувалася в російських еміграційних колах, СРСР та РФ. Особливий інтерес становить джерельна база дослідження. Це насамперед мемуари та документальні публікації, матеріали фондів Федерального архіву (Берлін), Політичного архіву міністерства закордонних справ (Бонн), Военного архіву (Фрайбург), архіву Інституту сучасної історії (Мюнхен), Бранденбурзького головного земельного архіву (Потсдам), Російського державного воєнного архіву (Москва), Російського центру зберігання та вивчення документів новітньої історії, Центрального державного архіву Санкт-Петербурга, Архіву відкритого суспільства (Будапешт), архіву Германської єпархії РПЦЗ та багатьох інших.

У першому розділі, що має назву «Політика німецьких відомств щодо Руської Православної Церкви перед початком Великої Вітчизняної війни» і охоплює період з 1920 р. (заснування НСДАП та прийняття її першої партійної програми 24 лютого 1920 р. – «25 пунктів») до 1941 р. (нападу на СРСР), автор підкреслює відвертий антихристиянський характер ідеології німецьких націонал-соціалістів і доводить, що слова про підтримку «позитивного християнства» у програмі НСДАП 1920 р. були лише тимчасовим опортунізмом та спробою прихилити на свій бік консервативні маси населення. Далі автор оповідає про долю православних громад у Німеччині та спроби їхньої уніфікації у 1933–1941 рр. Дослідник детально розповідає про діяльність єпископа Берлінського та Германського РПЦЗ Тихона (Ляшенко) та його стосунки з Міністерством церковних справ, яке у довоєнний період очолював Ганс Керл. У дослідженні показано, що влада нацистської Німеччини підтримувала карловчан, намагаючись інтегрувати євлогіанські громади до РПЦЗ у різний

Новгород: ИФ ННГУ, 2000. – 192 с.; *Никитин А.К.* Нацистский режим и русская православная община в Германии (1933–1945). – М.: [Б.и.], 1998. – 421 с.; *Гудрик-Кларк Н.* Окультиные корни нацизма. Тайные арийские культы и их влияние на нацистскую идеологию. – СПб.: Эксмо-Яуза, 2004. – 576 с.; *Лисенко О.* До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // *Укр. іст. журн.* – 1995. – № 3. – С. 73–81; *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // *Там само.* – 2005. – № 3. – С. 16–36; *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // *Там само.* – 1998. – № 3. – С. 107–119; *Стоколос Н.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // *Там само.* – 2004. – № 3. – С. 91–111; *Косик В.* Україна та Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993. – 659 с.; *Борщевіч В.* Українське церковне відродження на Волині (40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк: Вежа, 2000. – 253 с.; *Митрофанов Г., прот.* Коллаборационизм или церковное возрождение? // <http://ricolor.org/history/pvl/>; *Церпицкая О.* Русская Православная Церковь и освободительное движение на оккупированных территориях (Псковская Миссия): новый раздел в преподавании истории Великой Отечественной войны // <http://ricolor.org/history/pvl/>; *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь и власовское движение // <http://ricolor.org/history/roal/>.

спосіб – від адміністративного тиску до заміни голови Германської єпархії РПЦЗ. Наведено факти допомоги влади РПЦЗ, наприклад, при будівництві у Берліні собору Воскресіння Христового. Розмірковуючи про нацистську політику щодо Православної Церкви у генерал-губернаторстві, М.В. Шкаровський характеризує роль, яку відіграв у ній митрополит Діонісій (Валединський), показує, як нацисти намагалися на місці Польської Автокефальної Православної Церкви створити нову автокефальну Православну Церкву, яка б мала «україноцентричний» характер. Так, нацистська окупаційна влада, керуючись старим як світ гаслом *divide et impera*, намагалася протиставити поляків та українців у Генерал-губернаторстві.

У другому розділі – «Російська Церква у планах нацистів у період війни із СРСР, 1941–1945 рр.» – висвітлено негативне ставлення лідерів націонал-соціалізму (А. Гітлера, А. Розенберга) до православ'я. Одночасно показано, що на початку вторгнення у СРСР було видано ряд наказів керівних органів Райху (як, наприклад, наказ ОКВ від 6 серпня 1941 р.), в яких не заборонялася, але й не заохочувалася релігійна активність місцевого населення на окупованих радянських теренах. При цьому воякам і капеланам Вермахту суворо заборонялося брати участь у спільних богослужіннях з місцевими мешканцями. Зазначено про невдалі спроби голови РПЦЗ митрополита Антонія поширити свій вплив на окуповані радянські терени у 1941–1944 рр. та його допомогу Сербській Православній Церкві, керівництво якої переслідувалося нацистами. Описано процес створення автокефальної Православної Церкви у Незалежній Державі Хорватія, де при владі в роки Другої світової війни знаходилися усташі на чолі з Анте Павеличем.

У праці показано позицію Грецької Православної Церкви в період нацистської окупації Греції. М.В. Шкаровський наводить факти того, як її голова архієпископ Дамаскін, з одного боку, підтримував пропагандистські акції нацистів, а з другого – видавав грецьким євреям свідоцтва про хрещення, рятуючи цим їхнє життя. У монографії є цікава інформація про невдалу спробу створити автокефальну Православну Церкву в Угорщині в роки війни, а також про події, пов'язані з «Архієпископською нарадою ієрархів Православної Російської Церкви за кордоном» у Відні 21–26 жовтня 1943 р. М.В. Шкаровський розповів про спроби духівництва РПЦЗ духовно опікати радянських військовополонених та остарбайтерів у Третньому райху, що не були реалізовані через протидію ОКВ та служб Заукеля й Гімлера. Деякі зміни у цьому питанні відчувалися восени 1944 року, але й вони не були реалізовані.

Особливий інтерес викликає п'ятий параграф другого розділу, який носить назву «Ставлення Російської Православної та Української Греко-католицької Церков до голокосту» (слово «Голокост» у тексті чомусь пишеться з маленької літери). Тут детально викладено позицію щодо євреїв голови євлогіанських

приходів у Райху архімандрита Іоанна (Шаховського), який ніколи не приховував негативного ставлення до антисемітизму в нацистській ідеології. Вже на другий рік після приходу націонал-соціалістів до влади в Німеччині архімандрит Іоанн опублікував брошуру «Юдейство та Церква», в якій писав про несумісність расової теорії з християнською вірою. При цьому гестапо двічі намагалось вигнати архімандрита з Німеччини, але пізніше ці спроби було припинено, аби не провокувати до спротиву євлогіанські громади на території Райху.

Автор показує прагнення євлогіанських громад у Франції врятувати євреїв від нацистських переслідувань. Яскравим прикладом мучеництва може служити доля монахині Марії (Скобцової, Кузьміної-Караваєвої), ім'я якої увіковічено деревом у Саду Праведників при Музеї «Яд Вашем» в Ізраїлі. Мати Марія очолювала в Парижі благодійну та культурно-освітню організацію «Православна справа» і разом зі священником о. Дмитром Клепніним видавала євреям метрики про хрещення. При цьому о. Дмитро на вимоги надати списки новохрещених відповів категоричною відмовою. Зрештою про таку діяльність стало відомо в гестапо. 8–10 лютого 1943 р. священник Дмитро Клепнін, мати Марія та ще декілька мирян було заарештовано. О. Дмитро загинув у Бухенвальді 8 лютого 1944 р., а мати Марія – в газовій камері Равенсбрюку 31 березня 1945 р. у Страсну п'ятницю.

Досить цікаво у книзі описано ставлення євлогіан до юдаїзму в роки Другої світової війни. Багато з них, зокрема мати Марія, вважали, що в умовах нечуваного гоніння на євреїв відбуватиметься їхній поступовий перехід у християнство. Найглибше цю концепцію розробив у своїх статтях «Гоніння на Ізраїль» і «Расизм та християнство», написаних у Парижі взимку 1941–1942 рр., знаменитий православний богослов прот. Сергій Булгаков. В єврейському народі, вибраному Богом для появи Спасителя у людській плоті, він бачив «вісь світової історії». Євреї є народом, обраним Богом, навіть не прийнявши Христа. В свою чергу, вирішенням єврейське питання буде лише тоді, коли все єврейство прийме Христа, тому будь-який антисемітизм слід кваліфікувати як антихристиянство.

На відміну від позиції Західноєвропейського екзархату, ставлення карловчан до євреїв М.В. Шкаровський характеризує як «дещо інакше» (с. 309). Він стверджує, що РПЦЗ була налаштована антирадянськи і неодноразово виступала зі зверненнями проти «єврейсько-більшовицького панування» у Росії. Так, у посланні православним руським людям, прийнятому на архієрейській нараді 25 жовтня 1943 р. у Відні з приводу обрання патріархом митрополита Сергія (Страгородського) зазначалося: «Давнє тісне зближення з комуністичним урядом, на чолі якого стоїть кривавий тиран Сталін і в якому бере участь достатня кількість євреїв, які фанатично ненавидять християнство

та безжално знищують російський народ, накидає особливо темну тінь на образ нового патріарха, котрого наша совість не дозволяє нам називати своїм істинним отцем і духовним вождем» (с. 309).

М.В. Шкаровський стверджує, що серед кліру РПЦЗ єдиним пронацистськи налаштованим архієреєм був митрополит Західноєвропейський Серафим (Лук'янов), послаючись при цьому на його «План організації вищої церковної влади Православної Церкви в Росії» від 9 вересня 1941 р. У цьому документі, направленому до різних німецьких відомств, митрополит Серафим (Лук'янов) наголошував на тому, що після створення російського національного уряду треба створити єдину вищу церковну владу Православної Церкви. Проте 1945 р. внаслідок прозріння він приєднався до Московської Патріархії. Одночасно автор показує, як ієрархи РПЦЗ використовували антисемітську риторіку, не підтримуючи нацистської політики і не поділяючи її цілей. Так, наприклад, митрополит Германської єпархії РПЦЗ Серафим (Ляде) у жовтні 1940 р. у листі до міністерства церковних справ Третього райху звинувачував українського професора І. Огієнка у відстоюванні інтересів євреїв у передвоєнний період і згадував про його обіцянки заснувати в університеті Кам'янець-Подільського кафедру з вивчення єврейства.

М.В. Шкаровський наводить багато фактів, що свідчать про допомогу євреям пересічних православних вірних РПЦЗ. Він підкреслює, що найбільше серед православних структур на окупованих територіях постраждали обновленці, і пояснює це великою кількістю кліриків у цій православній групі, які мали єврейських предків.

У праці є твердження, що в окупованій нацистами Україні реальну допомогу євреям надавали клір і віруючі Української Автономної Церкви, а «керівництво ж Автокефальної Української Церкви хоч і не підтримувало антиєврейських акцій, але і не засуджувало їх» (с. 316).

У дослідженні показано також ставлення до євреїв під час німецької окупації глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. На підставі численних фактів автор доводить, що митрополит Андрей рятував євреїв, яким загрожувала вірна смерть (наприклад, рабина Давида Кахане та сина вбитого рабина І. Левіна), й у розмовах з багатьма людьми (навіть з нацистськими чиновниками) засуджував Голокост. М. Шкаровський згадує про лист Шептицького до Гімлера у лютому 1942 р., в якому він протестував проти того, що «українських допоміжних поліцейських примушують розстрілювати євреїв», про лист до папи Пія XII, в якому він засуджував знищення євреїв і стверджував, що німецький режим гірше від більшовицького, та про пасторський заклик «Не убий». У свою чергу, приклад Шептицького спонукав і греко-католицьких монахів рятувати невинних євреїв від винищення. Але водночас автор стверджує, що «...значна частина його (Шептицького. – Ю.Р.)

пастви була налаштована різко антисемітськи, і приклад митрополита не мав на них потрібного впливу» (с. 317).

Позицію Румунської Православної Церкви, яка також намагалася впливати на українське населення, у єврейському питанні М. Шкаровский характеризує як «очікувально-недоброзичливу, але без схвалення їх (євреїв. – Ю.Р.) знищення».

Наприкінці параграфу М.В. Шкаровский справедливо стверджує, що тема «Церква та Голокост», безумовно, потребує подальшого вивчення. «Особливо важливо дізнатися докладніше про праведників-християн, які, інколи ціною свого життя, рятували євреїв. Але, на жаль, їхні імена досі залишаються невідомими» (с. 318).

У третьому розділі «Релігійне відродження на окупованій території» дослідник розглядає декілька цікавих питань. Він спробував осмислити феномен екзархату Московської Патріархії в Прибалтиці в роки війни на чолі з митрополитом Сергієм (Воскресенським), що, з одного боку, зберігав підпорядкування Московській Патріархії, а, з іншого – мусив шукати спільну мову з німецькими окупаційними та колабораціоністськими структурами. При дослідженні духовного відродження у роки німецької окупації в прифронтовій зоні автор приділив увагу благодійницькій діяльності Псковської духовної місії, яка інспірувалася митрополитом Сергієм (Воскресенським), політиці фінської окупаційної адміністрації в Карелії, а також діяльності секти «істинно-православних християн», які брали активну участь у колаборації з нацистами та створенні Локоцької республіки. На прикладі Білоруської Православної Церкви М.В. Шкаровский показав невдалий приклад створення німецькими окупантами та місцевими націоналістами автокефальної церкви в Білорусі. Кажучи про релігійну ситуацію у райхскомісаріаті Україна, автор наочно демонструє, як керівництво цивільної окупаційної адміністрації (райхскомісар С. Кох) намагалася протиставити одну одній Українську Автокефальну Православну Церкву, яку очолював архієпископ Полікарп (Сікорський), та Українську Автономну Православну Церкву, головою якої був архієпископ Олексій (Громадський). Дослідник також заторкнув питання релігійної політики румунських окупантів у Південно-західній Україні, зокрема згадав про діяльність румунської православної Місії, центром якої була Одеса. У праці показано, як позитивні сторони діяльності Місії (відкриття церков, Духовної семінарії в Дубоссарах, богословських курсів в Одеському університеті, видання російською мовою газети «Православне життя», відкриття дитячих будинків, безкоштовних їдалень тощо), так і негативні (спроба правити богослужіння румунською мовою, запровадити юліанський календар тощо).

Логічними є висновки автора про те, що у довоєнний період німецькі відомства (насамперед міністерство церковних справ) підтримували РПЦЗ.

Цими маневрами нацистський режим намагався позиціонувати себе як покровителя релігії та чинника, що протистоїть «безбожному більшовизму». Але з початком німецької агресії на Балканах навесні та проти Радянського Союзу в червні 1941 р. позиція нацистської Німеччини щодо руського православ'я стає ворожою.

Автор стверджує, що в релігійній політиці нацизму та більшовизму було багато спільного, але Сталін був «прагматичнішим, ніж вожді Третього райху» (с. 486). Ця прагматичність лідера СРСР виявилася восени 1943 р., коли той провів переговори з Московською Патріархією і дав згоду на вибори нового Патріарха. Важко погодитися з висновком М.В. Шкаровського про те, що «жодна з частин чи юрисдикцій Руської Церкви не стала співробітничати з нацистами» (с. 489). Хіба не можна вважати співробітництвом з нацистами підтримку митрополитом Анастасієм створення Російської Визвольної Армії, присутність 18 листопада 1944 р. у Берліні на зібранні, присвяченому створенню Комітету визволення народів Росії, а також виступ на берлінському радіо, присвячений створенню цього комітету?

До недоліків роботи слід віднести практично повне ігнорування автором напрацювань із проблематики відносин Православної Церкви з нацистським режимом, що є в українській історіографії². М.В. Шкаровським не були використані також багаті матеріали українських архівів, які могли б суттєво доповнити книжку фактичним матеріалом. Корисною була б наявність іменного та предметного покажчиків. Проте названі недоліки не применшують значення та якості монографії.

Робота М.В. Шкаровського є фундаментальним дослідженням із проблематики відносин нацистської Німеччини та Православної Церкви і безумовно викличе інтерес українського читача.

² Коваленко І. Цілі і методи німецької імперіялістичної політики на окупованих теренах // Літопис Української Повстанської Армії. Волинь і Полісся. Том 1. Німецька окупація. – Торонто, 1976. – С. 56–104; Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943). – Харків, 2004; Мартирологія українських церков. Т. 1. – Торонто; Балтимор, 1987; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107–119; Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. // Там само. – 2004. – № 3. – С. 91–111.